

Богдан Денисюк

ОБРАЗ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФИЛИПЧАКА

В українському літературознавстві триває процес реставрації літературного життя України 1920–1930-х років, постають із забуття заборонені в радянський період імена, твори, літературно-мистецькі явища. У цій ситуації дуже важливо, щоб вироблений уже певний “канон” цієї літератури, що її, за Ю.Лавріненом, називають “розстріляним відродженням”, який увійшов до шкільних та університетських програм (М.Хвильовий, В.Підмогильний, Г.Косинка та ін.), не поховав під собою інші, менш видатні імена, які в будь-якій літературі складають підґрунтя вершинних явищ і виступають як учасники літературного процесу.

Вагомою частиною цього процесу була творчість Івана Филипчика (1871–1945), письменника й педагога, який, розділивши долю багатьох митців, загинув у сталінських таборах Сибіру.

За життя письменника, за винятком видавничих передмов і коротких рецензій-анотацій, його творчість залишалася практично неосмисленою. Американські перевидання його творів у вісімдесяти роках широко коментувала діаспорна україномовна періодика, найбільше – “Літопис Бойківщини”. У статтях Михайла Лози, Василя Луцева, Ірини Дибко-Филипчак, Олександри Копач, Романа Кухара наголошувалося на важливості повернення до літературного вжитку творів І.Филипчика, “які несуть високі ідеї державної незалежності і соборності України, які необхідні для виховання молодого покоління українців”. Автори вказували й на деякі особливості поетики його прози – на “надзвичайно живу мову”, “швидкий перебіг подій”, “колеритність персонажів”, “рідне запілля” та хист повістяра “унапрямувати думки” до належних висновків на шляху “до єдиної мети – вільної України”¹.

Зіставляючи образ давньоруської держави у творах Івана Филипчика з “реальним” її історичним виявленням, слід пам’ятати про відносність нашої наукової істинності і про несумісність епістем, розділених століттями безперервного розвитку людства. І в першому, і в другому випадку маємо справу лише з *образом* держави і суспільства, який аж ніяк не протиставляється “об’єктивній” реальності, бо він, власне, і виступає як ця реальність – держава як така – образ, що міститься в епістемі (ширшому, загальному образі) суспільства певного історичного періоду.

Такий образ давньоруської держави багато в чому конфліктує і з нашим сучасним поняттям та розумінням держави, і з тлумаченням Івана Филипчика, який розумів державу в категоріях Нового часу. Але слід віддати належне письменникові, котрий у багатьох випадках, як завдяки науково-історичному,

¹ Радевич-Винницький Я. Іван Филипчик: доля українського інтелігента // Филипчик І. Анна Ярославна – королева Франції. – Дрогобич, 1995. – С.163.

так і інтуїтивному осягненню, все ж таки зумів наблизитися до ментальності давнього українця.

Сучасний образ держави не мислиться без поняття її території та територіальної недоторканності й суверенітету. Чи так само уявляли собі державу в середньовіччі? Адже до Нового часу території феодальних держав європейського середньовіччя не позначалися на картах: основу правових стосунків у таких державах складала не територіальні визначення, а персональні зв'язки членів суспільства, тобто громадян².

Однак сучасний письменник, пишучи художній твір на історичну тематику, не може оминати ані поняття територіальної єдності, ані багато інших понять, які являють собою складову актуальної епістемі; адже він пише для своїх сучасників, а не для людей з минулого, тож мусить, змальовуючи історичні факти у певній сюжетно-нарративній інтерпретації, апелювати до тих проблем, які непокоять сучасного йому реципієнта. Власне, у вмінні знайти компроміс і полягає майстерність письменника.

Ситуація ускладнюється у випадку тенденційного твору, коли автор намагається в історичному творі “протягти” думки, ідеї, що не були характерними для зображуваної епохи, або ж надає діям і висловлюванням давніх персонажів такого значення, яке вони просто не могли мати на той час. Прийнятним виходом з такої ситуації міг би бути чіткий розподіл між нарративними й монологічно-діалогічними партіями історичних персонажів та коментарями самого автора, які мінімально порушували б об'єктивний хід подій. Іван Филипчак удається до такого прийому дуже рідко, до того ж тільки в описових партіях твору, які дуже мало впливають на концептуально-ідеологічну вимову всього “послання”. Концептуальний план історичних повістей письменника найчастіше виявляється у монологах (у промовах, іноді у невласне прямій мові) та діалогах персонажів, і рівень наближення змісту цих композиційних елементів до історичної епістемі безпосередньо залежить від важливості того чи того епізоду для загальної тенденції: чим менше даний епізод впливає на формування потрібної авторові ідеї, тим більше шансів у нього бути близьким до історичної ментальності, і чим стратегічніший певний епізод у розкритті авторської ідеї, тим більше чужорідних “агентів” із сучасності впроваджує письменник до мовлення історичних персонажів.

Утім, наприклад, у повісті “За Сян!” І.Филипчак використовує образне просторове мислення середньовічної людини для підсилення враження про екзотичність і могутність Київської Русі, а інформація у формі невласне прямої мови поляка має тут на меті ще й контрастувати сьогоденне й колишнє ставлення поляків до України: “Чув він, що три рази можна було вернутися з Риму в Польщу, як один раз переїхати з Києва до Вроцлава; чув, що цей край дуже й дуже далеко, не раз треба переїздити багато великих рік, заки дістанеться купець в одну, або в другу сторону”³.

Осучаснення автором промов, думок, ідей представників різних прошарків суспільства середньовічної Русі та інших держав — то чи не найголовніша вада, яка негативно позначається на художньому рівні творів Івана Филипчака й демонструє верховенство тенденції над художністю та вірністю історичній правді. Письменника-педагога завжди переслідував образ ідеального суспільства, в якому, за Платоном, володар був би мудрецем або вченим, врядування — демократичним, громадянська свідомість — високою і де понад усе стояли б людські права. Через те, наприклад, і польського князя Болеслава навідують

² Там само. — С.19.

³ Филипчак І. Будівничий держави (Історична повість з XII століття). — Буенос-Айрес, 1985. — С.70.

часом аж ніяк не середньовічні думки: “Він зрозумів, що, крім воєнних грабежів, людина має якісь права на життя”⁴. Тим більше не міг він “відчути”, що “цілі народи живуть інакше, думають інакше, що народи в’яжуть різnorodні умови і трактати”⁵. Письменник забуває, що в середньовіччі не було народу в сучасному розумінні цього слова, народу, про який можна було б сказати як про єдиний суб’єкт єдиної ідеї або, тим паче, як про суб’єкт правових стосунків.

Филипчак подає і зразок такої ідеальної держави, яка, на його думку, могла існувати в середньовіччі — Галицьку державу XII століття під зверхністю князя Володимирка (повість “Будівничий держави”). Ознакою цієї держави у Филипчака виступає передусім матеріальний добробут громадян, що ґрунтується на розвиненій економіці. Крім економічного зростання і звичаєвої витонченості, автор акцентує увагу також на ідеалі “моральної” християнсько-православної держави, в якій наука Христа має завойовувати серця так само через освіту. Здається, що не останнє місце для письменника зіграв тут народницько-просвітницький зразок “хати-читальні”, яку він переносить на ґрунт середньовічної Галичини. У повісті “Будівничий держави” люди збираються у соцького, щоб провести осінній вечір за “читанням гарної повісті, з якої вони *багато навчилися*”. Отже, як і просвітители XVIII століття (а про духовний зв’язок нашого автора з Просвітництвом ми вже не раз говорили), Іван Филипчак вірив у те, що недосконалість і моральні вади суспільства — наслідок неосвіченості, елементарного незнання чи непоінформованості, отож просвіту слід вважати єдиним правильним виходом з цієї ситуації і реальним засобом досягнення бажаного ідеалу.

Середньовічні українці, а надто західні українці (галичани, а особливо лемки), наділені у Филипчака нечуваною на ті часи громадянською й релігійно-конфесійною свідомістю.

Спекуляція поняттям народу, якому у XII столітті могла належати держава, вимагала від Івана Филипчака глибшої заангажованості в суспільно-політичні процеси тодішньої Русі, а отже, у створеному ним художньо-історичному образі цих процесів так само помітно чимало “демократії”. Скажімо, для XII сторіччя було аж ніяк неможливо, щоб самодержавний князь приймав рішення не від власного імені, а від імені *народу*. Князь Ярослав Осмомисл (повість “Іванко Берладник”) вирішує відмовити великому київському князеві у приєднанні до його Погоринської волості й передає йому цю відмову як “волю всього галицького народу”⁶. А в “Будівничому держави”, коли під час своєрідного “путчу” в Галичі тимчасово осідає князь Іванко, ситуація доходить майже до народних “виборів” князя, а промови Іванкових прихильників своїм змістом нагадують цілком сучасну передвиборчу агітацію⁷.

Попри всю штучну “демократизацію” образу влади в давній Русі, Іван Филипчак досить правдоподібно відтворює в художніх образах саму суть цієї влади (стосунки князя з народом) і стосунки в межах самої правлячої родини або династії. Сакральний статус князя і його місце у владоносній сім’ї можна побачити на прикладі Іванка Берладника — своєрідного князя-вигнанця, який попри все залишається членом родини, а отже, має право розділяти її владу та обов’язки. Про нерівнозначний і навіть діаметрально протилежний статус князя і простих людей — на апіорному чи метафізичному рівні — свідчить епізод з арештом

⁴ Там само. — С.72.

⁵ Там само. — С.72.

⁶ Филипчак І. За Сян! (Історична повість з кінця X і з початку XI століття в Україні). — Буенос-Айрес, 1987. — С.45.

⁷ Филипчак І. Анна Ярославна — королева Франції. — Дрогобич, 1995. — С.176.

Іванка Берладника, що в його очах має вигляд порушення сакральної заборони, порушення своєрідного табу: “Ви, холопи, як сміли мене зв’язати, мене — князя! — як розбійника...”⁸. Великий князь у роздумах, поданих у невласне прямій мові, називає Іванка “князем-братом”⁹.

Про цілковиту покору князеві й незаперечне визнання його влади свідчить чимало епізодів повісті “За Сян!”.

У циклі повістей про Київську Русь Іван Филипчак найближче стояв до історичної правди, до “духу” середньовіччя, що виражався в суспільних взаємостосунках, у тих епізодах, які засвідчують нероздільність не лише інтересів княжої родини і держави, а й онтологічну totoжність держави та сім’ї. Практично у кожному творі циклу наявний мотив цілеспрямованого одруження задля користі держави, до того ж особисті мотиви такі занижені, що ні у батьків, ні у дітей навіть думки не виникає про те, що свої власні, особисті вподобання можна поставити понад державні, тобто загальносімейні, інтереси. Це аж ніяк не означає, що для давніх володарів такі процеси відбувалися без жодних психологічних драм; інша річ, що такі особисті драми були приватною справою кожної особи і на сімейну політику не могли мати щонайменшого впливу. Розмірковуючи про одруження князя Всеволода (сина Ярослава Мудрого) з грецькою царівною Євдокією, бояри звертають увагу тільки на державну користь: “Будемо в спромозі мирно розширювати межі нашої держави до берегів Чорного моря і будемо вести торгівлю, а в цьому є запорука добробуту”¹⁰. Письменник часом дозволяє своїм героям одружитися за їхньою доброю згодою, а часом розігрує драму почуттів, які необхідно приборкати задля державної справи. Той таки Ярослав, одружуючи наймолодшу дочку Анну з королем Франції, “мусить” пожертвувати особистими почуттями дочки і своїми батьківськими почуттями.

До речі, така практика заручин й одруження не відбігає далеко від традицій української сім’ї, коли батьки дбають лише про те, щоб через одруження дітей примножити родинні статки. Поєднуються не люди, а господарства, які шукають економічно вигідного партнера. Те саме, тільки на іншому рівні, відбувалося в княжих родах, де сім’я — це держава, тобто велике господарство, що його заручником стає князь як людина.

Образи руських князів у прозі Івана Филипчака загалом відповідають тим традиційним характеристикам, які склались у вітчизняній історіографії та фольклорі. І хоча письменник більше наслідуює народні, міфологізовані уявлення про князів, часом він усе ж таки відхиляє завісу над “поетикою” міфологізації того чи того образу, а проте ніколи не проводить чіткої демаркаційної лінії між народними і науково-історіографічними поглядами на історичні постаті.

Найбільшої ідеалізації набуває у Филипчака постать князя Володимира Великого. Письменник робить з князя дбайливого чоловіка і, головне, батька, намагаючись оминати будь-які його негативні риси. Така стратегія пояснюється дуже просто: педагогічна проза, спрямована на молоду читацьку аудиторію, не може передбачати всієї гріховної правди, яку ми дізнаємося про князя з літописів: “Володимир же був переможений пожадливістю до жінок. Були до нього приведені: Рогніда, що жила на Либеді, де нині село Передславино, вона народила йому чотири сини: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода — і дві дочки. Від гречанки мав Святополка, від чешки — Вишеслава, а від другої — Святослава і Мстислава. Від болгарки — Бориса і Гліба. І наложниць було у нього триста в

⁸ Филипчак І. За Сян! — С.73.

⁹ Там само. — С.107.

¹⁰ Толочко О. Образ “чужинця” в картині світу домонгольської Русі // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1992. — Том I. — С.17.

Вишгороді, триста в Білігороді і двісті на Берестовім в невеликому селі, яке і нині називають Берестове. І був ненаситним у блуді, і приводив до себе заміжніх жінок і дівиць розбещував, бо був жонолюбець, як і Соломон...”¹¹.

Що ж ми бачимо у Филипчак? Для “інтимного” наближення до Володимира письменник обирає дуже зручний момент – смерть його дружини Рогніди і, відповідно, факт осиротіння п’ятох дітей. Думки князя перебігають між жалем до своїх дітей, які залишилися без матері, і негайними пошуками нової дружини. У читача має скластися враження, що наступна дружина потрібна Володимирові так негайно лише тому, що йому нема з ким залишити дітей, що їм украй необхідна друга матір. Але з огляду на те, що ми знаємо з літопису, слова князя можна трактувати принаймні неоднозначно: “Не можу й дня без жінки бути... – сказав Володимир сам до себе... – Діти самі... моєї Рогніди нема... ах... як тяжко. Як жаль мені моїх маляток”¹².

Святий Володимир, безперечно, і в народній свідомості, і в літературі, і навіть в історіографії – постать вельми міфологізована. Автор намагається не порушувати уявлення про цей усталений традицією образ: порпання у приватному житті історичної постаті, яка залишила такий позитивний слід у вітчизняній історії, було б, принаймні з погляду педагогіки, нерозумним і некоректним. Хоча загалом у Филипчак не існує якихось табу на зображення приватного життя. Викриття негідної поведінки в інтимній сфері – один з прийомів паплюження негативних персонажів-чужоземців (князь Болеслав Хоробрий, Мешко, Ода, Емнільда) та декого зі своїх (Святополк Окаянний).

Як письменник-педагог Іван Филипчак, пишучи образ ідеального володаря, чимало уваги приділяє освіті та культурній діяльності. Будь-який позитивний володар зацікавлений у духовному житті свого народу: князь Володимир був хрестителем Русі, Володимирко був будівничим церков (“Скільки він церков побудував в нашій князівстві... В самім Перемишлі є вже шість, а скільки в інших городах...”)¹³. Повчати своїх бояр любив Ярослав Осмомисл, якого називали “таким мудрим, як цар Соломон”: “З часом бояри самі шукали зустрічі з князем, щоб з ним поговорити та дечого навчитися, бо переконалися, що в цілій державі нема мудрішої людини, як князь”¹⁴. Отже, можна дійти висновку, що письменникові був близький образ платонівської держави, в якій володар мав бути вченим і мудрецем.

Утіленням такого володаря був і Ярослав Мудрий. Наратор називає його “великим князем, справедливим і мудрим”, багато уваги приділяє описові бібліотеки князя й загалом його книголюбству. Звучить тут також паренетична апологія книги як джерела мудрості й розради у сповненому турбот житті, і не тільки державному.

У творах Івана Филипчак завжди поруч з освітою стоїть релігія. У середньовічній Русі освіченість була притаманна священикам, а освічений князь завжди мав біля себе церковників. Пієтет до православних священиків як носіїв світла розуму й духу відчувається буквально в кожній повісті письменника: у повісті “За Сян!” це єпископ Кирило, який своїм красномовством і освіченістю здивував латинника Рейнберна; у повісті “Будівничий держави” привертає увагу постать отця Василя, “великого подвижника і любителя книг”, який мандрував по книги у далекі краї, а роздобувши щось нове, “ішов між сянїцьких бояр і там зібраним читав голосно святі книги, минеї та дивні старі повісті...”¹⁵; подібною діяльністю займається отець Євфимій Шелестович Кульчицький з повісті

¹¹ Повість врем’яних літ. Літопис (за Іпатським списком) / Переклад. – К., 1990. – С.133, 135.

¹² Филипчак І. Будівничий держави. – С.39.

¹³ Филипчак І. Анна Ярославна – королева Франції. – С.29.

¹⁴ Филипчак І. За Сян! – С.40.

¹⁵ Филипчак І. Анна Ярославна – королева Франції. Цит. праця. – С.14.

“Кульчицький – герой Відня”, – а це свідчить про те, що автор відводив священникам чільне місце в культурному житті нації протягом усієї її історії.

Якщо священники це та верства суспільства, яка в реально-історичній та ідеальній державі Івана Филипчак відповідає за духовний стан суспільства (релігія, освіта, наука), то матеріальному добробуту і величі держави сприяють своєю діяльністю купці, яким відведено у творах письменника не менше місця, ніж священнослужителям. Це пояснюється не тільки буржуазними уподобаннями Филипчак, а й тією особливою роллю, яку відводив письменник купцям у середньовічному суспільстві. Купці, на його думку, були і послами, і меценатами, і довіреними особами князів: купець “заступає честь своєї землі, він є представником свого народу, свого володаря, він залагоджує його справи”¹⁶. У повісті “Анна Ярославна – королева Франції” письменник здійснює своєрідну нобілітацію купецтва¹⁷, яке успадковує не лише своє благородне ремесло, а й заслуги своїх предків перед державою: дід купця Свінавода був учасником переговорів київського князя з Грецією, діди й прадіди інших спадкових купців (Інгельдовичів, Фарлафовичів, Веремундовичів) плавали “з варяг у греки”, вони жертвували гроші на будівництво Софійського собору, привозили з Греції коштовні ікони, наймали майстрів для облаштування й оздоблення церковних храмів. Купці передусім зацікавлені в мирі та державному спокої, “золотими часами” вони називають період до війни з Візантією, коли можна було вільно провадити торгівлю.

Досить важко пояснити той факт, що у творах Івана Филипчак, крім володарів, вищих урядових чиновників-бояр, купців і священників, практично не зображено інших прошарків давньоруського суспільства. Можливо, це свідома позиція письменника, можливо, він іде тут за літописними та іншими джерелами, а може, це його “ремісничий” недогляд, але у створеному ним образі давньоруської держави і суспільства явно бракує селян і ремісників, простих воїнів і дружинників, зрештою, митців (а співця Митусу ми знаємо, наприклад, з літописних джерел). Відсутність образу тих верств суспільства, які справді створюють економічні підстави для існування держави, не тільки ставлять під сумнів увесь той каркас історичної та “ідеальної” держави, який зводив Іван Филипчак у своїх творах, а й позбавляють письменника можливості вплести в сюжети додаткові інтриги, повніше й переконливіше розкрити ідею всього твору або того чи того епізоду, який несе ідейно-педагогічне навантаження, виповнити художній світ повістей повноцінним, “живим” матеріалом, який цінують читачі історичних романів “вальтерскоттівського” зразка.

Давню Русь автор прагне показати як християнську країну на перехресті своєї, русько-української, і грецької, візантійської культур, принаймні, на думку письменника, українців у Царгороді мало приваблювати все пишне, багате, гарне – байдуже, чи стосується це храмів, будівель, одягу, їжі, чи звичаїв, двірського етикету і т.д. У тому, що для середньовічних русичів естетика відіграла одну з провідних ролей у житті, у визначенні своєї культурної і навіть релігійної орієнтації, Іван Филипчак недалеко відійшов від правди. Про це свідчать і літописи, хоча б усім відомий епізод із “Повісті врем’яних літ” про обрання віри: “І прийшли до німців, і бачили, як відправляють службу Божу, а краси не бачили ніякої. І прийшли ми в Греки, і водили нас туди, де служать Богові своєму, і не знали, чи ми на небесах були, чи на небі: нема-бо на землі такого видовища чи краси такої, щоб зуміли порівнять із нею”¹⁸.

¹⁶ Филипчак І. Будівничий держави. Цит. праця. – С.77.

¹⁷ Толочко О. Образ “чужинця” в картині світу домонгольської Русі // Цит. праця. – С.35-36.

¹⁸ Повість врем’яних літ. Літопис (за Іпатським списком) / Переклад. – К., 1990. – С.171, 173.

Для створення історичного колориту письменник використовує фольклорні джерела; чимало епізодів відображають стиль тогочасного життя, манеру поведінки, ментальність середньовічних людей (мілленаризм, описи обрядів і двірських церемоній, естетична домінанта у світовідчутті русичів, єдність християнської релігії і поганських традицій, сарматизм).

Однак прагнення письменника-педагога втілити у своїх творах образ ідеального суспільства і держави (Галицька держава XII століття за панування Володимирка й Осмомисла) засвідчили певну перевагу тенденції над історичною вірогідністю (протиставлення католицизму і православ'я до 1054 року, маніпулювання поняттям “народ”, висока громадянська і національна свідомість українців, особливо лемків). Ознаками цього ідеалу були матеріальний добробут громадян та “моральна” християнсько-православна держава, в якій живуть освічені верстви суспільства (володарі, священники, купці), а виховання громадян — запорука стабільності і процвітання.

Тетяна Добрушина

БОЛЕСЛАВ ЛЕСЬМЯН: УКРАЇНА “У ТЕКСТІ”

В одному з літературних діалогів Б.Лесьмяна з Е.Боє була сформульована досить важлива теза: кожний поет створює власну вербальну атмосферу, оригінальний творчий словник, в якому слова набувають “цілком іншого значення, викликаючи в уяві образи, що стають його власним набутком”¹. Вербальна атмосфера лесьмянівської поезії — це мова природи, мова зеленого світу (мова “zieloności”). Природа у творчому космосі поета — не просто світ навколишній, а Атман, дух світу, праоснова всього сущого. Природа як абсолют, як річ сама в собі — саме так можна було б означити просторове буття лесьмянівського світу. Вийти за межі цієї “зелені” неможливо, однак зрозуміти її сутність (наповнення), природою якої країни навіяні ті чи ті асоціації, а отже, простежити специфіку вербальної сфери цілком реально. Тобто світ зелені у творах поета — не абстрактне, відірване від конкретного буття явище. “Моя любов до природи була завжди конкретною”², — зазначав він. Землю, що вербалізувала мову природи у творах Б.Лесьмяна, їх автор означив так: “Ta niepojętość zieloności to Ukraina”³ (Неосяжна зелень — це Україна). У творах поета, як він сам зізнався, присутня природа від Умані до Києва, варто їх лише вдумливо прочитати.

Українська природа в інтерпретації поета особлива. Поляк за походженням, киянин за вихованням, європесць за мистецько-літературними вподобаннями Б.Лесьмян описує не просто “зелень” конкретної землі, він будує оригінальну естетико-філософську концепцію, що породила з неукраїнської поезії “проукраїнський” вірш. Український елемент особливо прикметний для ранньої творчості Б.Лесьмяна, а надто для тих поезій, що не ввійшли до жодної з його збірок.

¹ Див.: *Leśmian B. Dialogi akademickie – w niepojętej zieloności // Szkice literackie.* – Warszawa, 1959. – S.497.

² Там само. – С.500.

³ Там само.